

Tom Ericsson

Butiksägare, hantverkare och social rörlighet i 1800-talets samhälle: ett forskningsproblem*

I

De historiker på den europeiska kontinenten som studerat småborgerlighetens utveckling under 1800-talet framhäver ofta den sociala rörlighetens betydelse för dess sociala identitet och klassmedvetande. Forskningen har visat att småborgerlighetens värld var synnerligen komplex. Småborgerligheten berördes kanske mer än någon annan grupp eller klass av sociala förändringar som sammanhängde med människors byte av yrke. Rörligheten var omfattande både inom småborgerligheten och mellan den och andra samhällsklasser. Människor som vid en tidpunkt var hantverkare och ägde en liten verkstad, där de bedrev en hantverksmässig produktion i klassisk mening, kunde några år senare ha övergett denna för att i stället sälja och reparera industriellt producerade artiklar. Konsekvensen av detta var att hantverkaren hade blivit identisk med butiksägaren.

Men småborgerlighetens värld var också instabil i en annan mening. Det var ett ständigt flöde av människor som rörde sig ut ur och in i de näringar som var grunden för småborgerligheten. Där fanns människor som tidigare hade varit lönearbetare eller butiksanställda. De hade samlat på sig ett litet kapital, som gjorde det möjligt för dem att öppna en butik eller en verkstad. Där fanns också människor, vars ekonomiska omständigheter gjorde det möjligt för dem att utöka sin verksamhet; den blev så omfattande att den lilla butiken växte ut och blev en del i ett större butikskomplex, en butiks kedja eller ett varuhus och den lilla verkstaden blev en mindre fabrik. Dessa människor lämnade ofta den värld som kännetecknade småborgerlighetens sociala och ekonomiska förhållanden. Där fanns också under en tid den mångfald av butiksägare och hantverkare som inte kunde klara den stigande konkurrensen och som tvingades överge sin butik eller verkstad till följd av konkurs. Detta kunde innebära det första steget i en process som ledde till fattigdom.¹

Syftet med denna artikel är att studera den sociala rörligheten och de konsekvenser den hade för småborgerligheten under 1800-talet. Artikeln

* Artikeln har tillkommit inom projektet "Mellan kapital och arbete. Småborgerligheten i Sverige 1850–1914", som sedan 1 januari 1985 stöds ekonomiskt av Riksbankens Jubileumsfond.

kommer i första hand att bygga på den socialhistoriska forskning som bedrivits i länder som Frankrike, Tyskland och England om småborgerlighetens utveckling i Europa. I denna forskning har frågor om den sociala rörligheten knutits till en specifik klass i samhället och i mindre utsträckning tagit sin utgångspunkt i den sociala rörligheten som sådan. Det senare har varit vanligt inom tex den historiska forskningen i Sverige som rört social rörlighet. Denna har dessutom i första hand varit kvantitativ. I denna artikel är intresset i första hand istället knutet till den sociala rörlighetens kvalitativa aspekter. Detta innebär dock inte att jag har förbiset de bidrag inom svensk historisk forskning som rört den sociala rörligheten. De kommer att sättas in i sitt sammanhang för att ett så brett jämförande perspektiv som möjligt skall erhållas.²

Den här studien kommer att behandla den sociala rörligheten och småborgerligheten i tre steg. I det första kommer jag att visa hur den sociala rörligheten konkret gestaltade sig. Här kommer jag att försöka sammanfatta den forskning som bedrivits på skilda håll och den viktigaste frågan som skall besvaras är hur den sociala rekryteringen till de småborgerliga näringarna såg ut. I detta sammanhang kommer jag också att diskutera de olika förklaringar som finns till varför den sociala rekryteringen till småborgerligheten såg ut som den gjorde. Nästa steg blir att försöka tolka de resultat som finns tillgängliga med avseende på småborgerlighetens sociala och kulturella identitet. Avslutningsvis kommer jag sedan att diskutera den sociala rörligheten och vad den står för när den kopplas till en specifik klass i samhället. Här kommer inte minst frågor av metodiskt intresse att stå i centrum.

Innan jag går vidare kan det vara på sin plats att redogöra för vad som i detta sammanhang avses med begreppet småborgerlighet. Det finns många skäl för detta, eftersom begreppet stått under ständig debatt sedan mitten av förra århundradet. Samhällsvetare och historiker har alltsedan Karl Marx' och Friedrich Engels' dagar försökt precisera vilka grupper som skall räknas till småborgerligheten. Av utrymmesskäl kommer jag inte att redovisa denna debatt historiografiskt, eftersom den sammanhänger med den vidare diskussionen och teoretiska debatten om klasser och vad som konstituerar dem. De viktigaste bidragen i denna debatt redovisas därför endast i en not och i stället preciserar jag min egen utgångspunkt, som bygger på tidigare forskning, där jag anslutit mig till den moderna historiska forskningens syn på småborgerligheten.³ I denna artikel inkluderar begreppet småborgerlighet de grupper av små kapitalägare inom handeln och hantverksnäringen, som ägde en affär eller en verkstad, således de människor som fanns bakom yrkesbeteckningar som detaljhandlare och hantverkare. De strukturella kännetecknen hos butiksägarna och hantverkarna, som skilde dem från andra klasser i 1800-talets samhälle var, att de dels ägde ett begränsat kapital och dels lade ned sin egen arbetskraft i verksamheten. Utifrån en marxistisk historisk tradition innebar detta att små-

borgaren hade något gemensamt med bägge de klasser som var samhällets huvudklasser, nämligen borgarklassen och arbetarklassen. Det som förenade småborgerligheten med borgarklassen, kapitalägandet, fjärmade den från arbetarklassen, och det som förenade den med arbetarklassen, förhållandet till arbetet, fjärmade den från borgarklassen. Det fanns också hos småborgerligheten en distinkt ideologi, närmast ett klassmedvetande, som kännetecknades av en gemensam syn på ägande, familj, arbetsetik, moral och religion.⁴

II

Studier av den sociala rörligheten förutsätter att det finns data tillgängliga som gör det möjligt att precisera en människas yrkestillhörighet vid en bestämd tidpunkt. Detta är dock inte tillräckligt. Det är också nödvändigt att fastställa yrkestillhörigheten vid flera tidpunkter, för att kunna säkerställa att yrkestiteln inte är tillfällig, utan att den varit bestående under en längre tid. Först då får man ett mått på att personen har rört sig socialt i den ena eller andra riktningen. I annat fall blir det närmast omöjligt att dra några slutsatser om den sociala rörligheten. I den forskning som rört småborgerligheten i Europa kommer denna typ av problem ständigt för ögonen. Skälet till detta är att många småborgerliga näringar präglades av en omfattande rörlighet och instabilitet. Inom både hantverksnäringen och detaljhandeln var omsättningen av människor stor. Den som hade öppnat en butik eller en verkstad gick en osäker framtid till mötes och det var närmast omöjligt att på förhand veta hur länge verksamheten kunde fortgå. Den allmänna bilden av detaljhandeln och hantverksnäringen i Europa ger vid handen att en betydande del av butiksägarna och de självständiga hantverkarna levde under mycket osäkra sociala och ekonomiska förhållanden.⁵ De samtida iakttagare som ansåg att många av butiksägarna och hantverkarna levde under proletärliknande förhållanden hade sannolikt rätt i sina bedömningar. En icke oansenlig del av de småborgerliga näringsutövarna hade knappa inkomster och det var därför kanske inte särskilt förvånande att många hamnade på obestånd i samband med konkurser.⁶

De problem som sammanhänger med de småborgerliga näringarnas instabilitet framträder tydligt på olika håll i Europa. I staden Bochum i Ruhrområdet försvann över hälften av alla hantverkare, som fanns registrerade i taxeringsregistret år 1875 under den följande nioårsperioden.⁷ I den lilla sydvästfranska staden Niort nära Bordeaux förekom det mellan åren 1817 och 1874 145 konkurser, vilka involverade detaljhandlare och butiksägare. 85 av dessa småborgerliga näringsidkare hade över huvud taget aldrig hunnit registreras i befolkningsregistren. I endast 16 fall hade verksamheten bedrivits mer än tio år.⁸ Omsättningen av små företag i London var också betydande under 1800-talets andra hälft.⁹

I en studie av den tyske historikern Heinz-Gerhard Haupt som rör detaljhandeln i Bremen mellan åren 1890 och 1914 framträder samma mönster. Av samtliga mindre butiker som öppnades under perioden hade en tredjedel upphört inom fem år. Den osäkerhet som präglade detaljhandeln i Bremen drabbade de kvinnliga affärsidkarna särskilt hårt, samtidigt som vissa branscher var mer utsatta än andra. Specerihandeln hörde till den senare kategorin. Av de kvinnor som hade öppnat en specerihandel under åren 1890–1914 fick 85 procent se hur verksamheten upphörde under samma tid.¹⁰ Osäkerheten inom de småborgerliga näringarna kom också till uttryck på andra sidan Atlanten. I Poughkeepsie, New York, var den normala "livslängden" på en butik tre till fem år.¹¹ Man behöver dock inte gå så långt för att finna att detta mönster var en realitet i det slutande 1800-talets Europa. I den expansiva trävaruindustrins område i Västernorrlands län, närmare bestämt i Härnösand, präglades både detaljhandeln och hantverksnäringen av osäkra ekonomiska förhållanden. Även om det här rör sig om ett relativt begränsat område sammanfaller butiksägarnas och hantverkarnas ekonomiska problem med dem man möter på andra håll i Europa under slutet av 1800-talet.¹²

För detaljhandeln och hantverksnäringen i Härnösand var slutet av 1870-talet och det begynnande 1880-talet den period när motgångens vind blåste hårdast inom de mindre näringarna. Under denna tid tvingades ett stort antal detaljhandlare och hantverkare att gå i konkurs. I de konkursakter som finns i Rådstuvurättens arkiv finner man sammanlagt 145 konkurser mellan åren 1874 till 1885. I 45 procent av konkurserna var detaljhandlare inblandade, i ca 19 procent av fallen berördes hantverkare och ungefär 10 procent gällde grosshandlare och större fabrikörer. I förhållande till den yrkesverksamma befolkningen i Härnösand var butiksägarna och hantverkarna klart överrepresenterade i konkursakterna. Övriga konkurser fördelade sig på en mängd olika yrkesgrupper.

Det intressanta i detta sammanhang är också att det går att få fram dessa detaljhandelsföretags och hantverkeriers livslängd. Genom att jämföra året för konkursen med det året då rörelsen hade startat kan man fastställa respektive hantverks- och handelsföretags livslängd. De resultat som kommer fram vid denna jämförelse visar entydigt på en kraftig omsättning och instabilitet. Drygt två tredjedelar av dessa företag hade startats endast sex år före konkursen. En fjärdedel av dem var inte äldre än två år.¹³

Nu skulle man visserligen kunna invända och säga att de detaljhandlare och hantverkare som hamnar i konkursakterna utgjorde en mycket speciell grupp, som skilde sig från andra utövare av detaljhandel och hantverk. Det är sannolikt riktigt, men de utgjorde en betydande del av det totala antalet detaljhandlare och hantverkare och de kom att sätta sin prägel på förhållandena inom de småborgerliga näringarna och de speglade de ekonomiska förutsättningar som gjorde sig gällande inom småborgerligheten i slutet av 1800-talet. Den franske historikern J-C Martin menar i sin studie

av staden Niort, att konkurserna inte berörde den otypiska hantverkaren eller detaljhandlaren utan han menar sig ha fångat den sociala och ekonomiska verklighet som hörde till småföretagandets vardag.¹⁴ Till detta kommer också att flera av detaljhandlarna och hantverkarna som försattes i konkurs, något eller några år senare återupptog verksamheten, vilket ytterligare understryker den sociala rörlighetens komplexitet.¹⁵ De ekonomiska och sociala förhållanden som rådde inom handeln och hantverksnäringen under andra hälften av 1800-talet leder oss naturligt in på frågan vilka människor det var som satsade sitt kapital och sin arbetskraft på en verksamhet som kännetecknades av en så stor ovisshet inför framtiden. Vad fanns det för mekanismer som gjorde att människor sökte sig till detaljhandeln och hantverksnäringen?

III

Det förefaller tämligen klart att motiven kunde variera högst avsevärt och i den historiska forskning som bedrivits kring småborgerlighetens rekrytering finner man både ekonomiska, sociala och ideologiska motiv. I vissa fall var det endast ett av de nämnda motiven som låg bakom, i andra fall var det en kombination av dessa motiv som hade legat bakom beslutet att öppna en butik eller verkstad. Det bör också påpekas att det finns en viss slag-sida inom denna forskning. Rekryteringsförhållandena inom detaljhandeln är betydligt mer utforskade än inom hantverksnäringen, varför den följande framställningen ger mer besked om butiksägarnas sociala bakgrund än om hantverksmästarnas.

Robert Gellately har i en bok om den tyska detaljhandelns utveckling under åren 1890 till 1914 kommit in på frågan om den sociala rekryteringen. Hans resultat demonstrerar på ett belysande sätt det mångfasetterade och komplexa rekryteringsmönstret. Gellately ger oss en inblick i de skilda förutsättningar som låg bakom många av butiksetableringarna vid tiden före och efter sekelskiftet. Robert Gellately urskiljer tre olika mönster.¹⁶

Det första mönstret belyser det sociala samband som fanns mellan småborgerligheten och arbetarklassen. Det var vanligt i det wilhelmska Tyskland, att de som öppnade en butik, som saluförde matvaror, specerier eller tobak, hade sitt sociala ursprung inom arbetarklassen. De butiksägare som hade en proletär bakgrund var ofta också nyinflyttade i städerna från en rural miljö. Där hade de levt under knappa ekonomiska omständigheter. I bästa fall hade de ägt en liten gård som hade givit dem ett visst oberoende. Genom att sälja gården och köpa en liten butik kunde de upprätthålla sin oberoende ställning och undgå den proletarisering som drabbade många andra av deras jämlingar.¹⁷

I Frankrike fanns det bland vissa grupper av människor en uppfattning om att butiksägaryrket var ett steg i en social klättring. Theodor Zeldin

menar t ex att det fanns en utbredd föreställning i det franska samhället om att h andeln var den lille mannens, de oprivilegierade gruppernas, väg till framgång och förmögenhet. Den här föreställningen hade vuxit fram som en följd av att några av de mer välkända grundarna till de stora parisvaruhusen var människor som kom från en proletär bakgrund. Genom ett idogt arbete hade de lyft sig själva upp till välstånd. Detta hade gjort ett starkt intryck på många, att de med liv och lust, men ofta utan tillräckligt kapital och bristande erfarenheter av handel hade öppnat små butiker i hopp om att kunna sälla sig till sina förebilders värld. Denna föreställning om den lille mannens väg till framgång var emellertid mer myt än verklighet, vilket inte minst den krassa statistiken över konkurser vittnade om. De som hade haft ambitioner att avancera socialt fick i allmänhet se dessa förhoppningar grusas inom en snar framtid.

Den sociala ambitionens betydelse för den sociala rörligheten framhålls också i den svenska historiska forskningen. I den sk Trestads-studien, författad av Margareta Eriksson och Sune Åkerman, säges bla följande: "Vad man helst skulle vilja komma åt i den här typen av forskning är den grad av ambition som kan finnas inom en befolkning för att förbättra sin yrkesmässiga och därmed sociala status".¹⁸ I detta finns inbyggt en föreställning om att människans ambition att röra sig socialt i första hand styrs av hennes vilja och i andra hand av de sociala och ekonomiska omständigheter som omger henne. Ifråga om den sociala rekryteringen till de småborgerliga näringarna är dessa utgångspunkter tveksamma, eftersom det stora flertalet av dem som sökte sig till detaljhandeln och hantverksnäringen gjorde detta som en följd av strukturella förändringar i samhället; förändringar som sammanhängde med människornas sociala och ekonomiska villkor.

Robert Gellately framhäver även ett annat mönster, där beslutet att öppna en affär vilade på en kombination av ekonomiska och sociala motiv. Det förekom också i Tyskland, att äldre människor sökte sin ekonomiska bärgning inom detaljhandeln. Butiksägandet skulle tillförsäkra dessa människor en ekonomiskt trygg ålderdom. Den lilla affären skulle inbringa så pass mycket, åtminstone trodde man det, att den tryggade ägarnas ekonomi när de blev gamla.¹⁹ Samma typ av ställningstagande möter oss också på andra håll. I den franska staden Berry var flertalet krogägare, cabaretiers, mycket gamla när de började sin rörelse. Många av dem hade öppnat sin krog strax efter det att hustrun hade avlidit eller på grund av att man hade något fysiskt handicap som omöjliggjorde en fortsatt verksamhet i manuellt lönearbete.²⁰

Den ekonomiska aspekten, men också den sociala, framträder även i ett annat sammanhang i Gellatelys studie. Det var inte ovanligt att kvinnor ur arbetarklassen öppnade en affär, för att få ett ekonomiskt tillskott till mannens lönearbete. Denna typ av affärer hade ofta en liten omsättning och dessa butiksägare hörde ofta hemma längst ner på den sociala skalan inom

butiksägarhierarkin.²¹ Dessa butiksägare var sannolikt de som skapade bilden av en proletärlignande miljö inom detaljhandeln. De var i hög grad marginaliserade och det var troligen denna grupp av butiksägare, som i England sågs som en del i den omfattande "penny capitalism", som kännetecknade de ekonomiska och sociala förhållandena inom den brittiska arbetarklassen.²²

Det tredje rekryteringsmönstret som Gellately utkristalliserar i sin studie är den grupp av butiksägare som tidigare hade varit hantverkare. Det blev allt vanligare under andra hälften av 1800-talet, och Tyskland utgör på intet sätt ett undantag, att hantverkarna inte längre kunde konkurrera med den framväxande industrin. Den industriella produktion tog alltmer överhanden, vilket fick till följd att visa hantverksyrken drabbades hårt. Detta innebar emellertid inte att man helt behövde överge sitt tidigare yrke. Vad vi i stället möter i slutet av 1800-talet är en genomgripande strukturförändring av hantverksnäringen i Europa. Det blev allt vanligare att tidigare hantverkare övergav den hantverksmässiga produktionen och i stället började man försälja och reparera varor som hade producerats inom industrin. Man bibehöll dock ofta närheten till sin tidigare yrkesverksamhet. Skomakaren som tidigare tillverkat skor på egen hand började i stället reparera gamla skor och försälja fabriksgjorda skor. I andra sammanhang möter oss t ex järn- och spiksmeder, som hade upphört med egen tillverkning och i stället sysselsatte sig med försäljning av järnvaror och köksutrustning.²³ Dessa människor bibehöll därmed sin sociala bindning till småborgerligheten.

Gellatelys undersökning har sina paralleller på andra håll i Europa. I Frankrike har det bedrivits en relativt omfattande historisk forskning som rör rekryteringsförhållandena inom detaljhandeln i Paris. Alain Faures studie av specerihandeln i Paris pekar ut några grupper som särskilt betydelsefulla för rekryteringen, nämligen tidigare butiksanställda, arbetare, tidigare tjänstefolk och lägre tjänstemän.²⁴ För Paris vidkommande var det också vanligt att butiksägarna hade en rural bakgrund. De hade flyttat in från den omgivande landsbygden och Loiredalen och det var i hantverks- och bondemiljöer som det lilla kapitalet hade skapats som de förde med sig till Paris.²⁵ Ifråga om specerihandeln i Paris skilde den sig dock märkbart från förhållandena på andra håll i Frankrike. Det var mycket ovanligt att affärsidkaren var en kvinna. I endast 11 procent av fallen år 1901 stod kvinnor som ägare till speceributiker, medan motsvarande siffra på andra håll i Frankrike var närmare 50 procent.²⁶

Det rekryteringsmönster som utkristalliserar sig i den historiska forskningen om småborgerligheten passar också väl in i den bild man får av förhållandena i Sverige. Även om detta antagande vilar på en smal empirisk grund är överensstämmelserna allt för slående för att kunna negligeras. Av 52 manliga handlare som registrerade sin butiks rörelse i Härnösand år 1888 dominerade fyra grupper den sociala bakgrunden. Tre av dem följer

det europeiska rekryteringsmönstret, nämligen tidigare hantverkare och handelsanställda och arbetare. Dessutom tillkom en betydande social grupp i Härnösand, nämligen personer med ett förflutet inom sjöfarts- och rederinäringen. Det sistnämnda speglade i första hand den speciella näringsstruktur som var rådande i Härnösand i slutet av 1800-talet. Sjöfarts- och rederinäringen hörde till de mest betydelsefulla näringsgrenarna. Den procentuella fördelningen mellan de fyra största sociala grupperna som rekryterades till den mindre handeln var följande: handelsanställda (33 %), hantverkare (21 %), sjöfartsnäringen (17 %) och arbetare (15 %). De som tidigare hade varit verksamma inom sjöfartsnäringen var sjökapte- ner (7 st), skeppsredare (1 st) och ångbåtskommissionär (1 st). Vad som kan förvåna är att detaljhandeln i Härnösand i liten utsträckning rekrytera- de från den agrara sektorn. Endast tre personer hade haft yrkesbeteck- ningar med agrar anknytning, en hemmansägare, en bondson och en kvarnarrendator. Men går man ytterligare ett steg bakåt för att studera härnösandshandlarnas sociala bakgrund och tar som utgångspunkt fäder- nas yrke blir bilden en annan. Då framträder i stället den agrara anknyt- ningen. Majoriteten av de manliga butiksägarna i Härnösand hade fäder, vars yrken markerade en agrar tillhörighet.²⁷

Den agrara anknytningen kan också iakttas på andra håll i Sverige. Gun- nar Fridlitzius, som studerat handeln i Malmö vid mitten av förra århundra- det, har konstaterat att detaljhandlarna rekryterades från en mängd olika yrken, men att anknytningen till landsbygden var påtaglig. Detaljhandlar- nas fäder var i många fall bönder och hantverkare. Det fanns också en be- tydande skillnad mellan rekryteringen till grosshandeln och detaljhandeln. Den förra hade en mycket homogen social sammansättning. Drygt 75 pro- cent av de större köpmännen hade fäder som var handlare. Det fanns ytter- ligare en viktig skillnad mellan de två grupperna och det var giftermåls- mönstret. Grosshandlarnas giftermålsmonster var i större utsträckning klassbundet. Man gifte sig inom sin egen sociala grupp, vilket fick till följd att ett stort antal grosshandlare i Malmö blev bundna till varandra genom släkt- och vänskapsband.²⁸

Om rekryteringsförhållandena är relativt väl utforskade inom detaljhan- deln kan detsamma inte sägas om hantverksnäringen. Det förefaller dock klart att det fanns vissa viktiga skillnader mellan hantverket och detaljhan- deln. Dessa sammanhänge intimit med hantverksnäringens struktur. För det första var den formella yrkesskickligheten betydligt viktigare inom hantverksnäringen. Även om det slutande 1800-talet kännetecknas av att en ökande andel oskolade hantverksarbetare och gesäller slog upp egna verkstäder går det inte att förbigå yrkesskicklighetens betydelse. Det för- utsattes åtminstone att man behärskade vissa grundläggande färdigheter innan man gav sig in i ett hantverksyrke. Hur man sedan hade förvärvat dem är en annan sak. På många håll i Europa hade den offentligt reglerade lärlingsutbildningen avskaffats, men lärlingsutbildning förekom likväl om

än i mindre omfattning än tidigare och endast inom viss bestämda hantverk.

I rekryteringen till hantverket framträder ofta en bild som visar att självrekryteringen var betydligt större än inom detaljhandeln. Bakgrunden till detta var sannolikt den att hantverksnäringen var en mer sammansvetsad social miljö. Arvet från skråtiden hade skapat en speciell hantverkskultur, där hantverksfamiljen och de anställda utgjorde en social och kulturell enhet på ett helt annat sätt än inom detaljhandeln. Denna kulturella tradition manifesterade sig i att sönerna ofta följde i sina faders spår. Det behövde dock inte innebära att sonen tog upp sin faders yrke utan det var minst lika vanligt att hantverkstraditionen fördes vidare inom familjen, men inom ett annat hantverksyrke. I en studie av Roskilde har Henrik Fode visat att ungefär en tredjedel av roskildehantverkarna följt faderns yrke. Av stadens samtliga hantverkare år 1870 hade 57 procent sitt sociala ursprung inom hantverksnäringen. I en studie av den sociala rörligheten i Marseille, som rör perioden 1820–1870, bekräftar William H Sewell självrekryterings betydelse inom hantverksnäringen, men han gör också den viktiga iakttagelsen att självrekryteringen minskade under perioden. I början av 1820-talet hade närmare hälften av hantverkarna i Marseille följt i faderns fotspår, medan endast drygt en fjärdedel hade gjort detsamma femtio år senare. En jämförelse med förhållandena inom detaljhandeln i Marseille visar att självrekryteringen där var betydligt lägre, men att den höll sig relativt konstant över tiden.²⁹

När man skall bilda sig en uppfattning av hur rekryteringsmönstret såg ut inom detaljhandeln och hantverksnäringen framträder ett mångfasetterat mönster. Rekryteringen skedde inom en bred folklig miljö, där arbetare, tidigare hantverks- och handelsanställda samt bondsöner utgjorde det stora flertalet. Den breda folkliga rekryteringen gjorde sig mest påmind inom detaljhandeln. Det fanns flera orsaker till detta, dels var yrkeskunnandet och färdigheterna mindre betydelsefulla, dels krävdes det ett mycket ringa kapital för att öppna en mindre butik. Det är allmänt omvittnat att det inom tex matvaruhandelns många branscher och tobakshandeln var möjligt för nästan vem som helst att bli butiksägare. I samband med den omfattande diskussionen som fördes om att införa en butiksstängningslag i Sverige konstaterades bl a följande år 1908 i en utredning som hade företagits av Centralförbundet för socialt arbete:

en affär kan startas utan betydande kapital och utan nämnvärda förkunskaper (inom) – matvaru-, bröd- och mjölk-, speceri- eller diverse-, cigarrhandeln osv.³⁰

Detta förhållande gjorde att butiksägarens sociala bakgrund var mindre betydelsefull. Trots att kapitalinsatsen ofta var låg måste den likväl komma någonstans ifrån och detta för oss över på en annan aspekt av den sociala rörligheten, nämligen hur arv, giftermål och kvinnans hemgift kom att få

betydelse. Beroende på inom vilket yrke vi rör oss kom dessa kriterier att spela skilda roller.

Bland dem som ägde små byggnadsföretag i Paris under första hälften av 1800-talet hade en tredjedel börjat sin verksamhet med hjälp av ett kapital som de hade fått genom arv. För bagarna och slaktarna i Paris spelade arvet en ännu större ekonomisk roll. I deras fall hade ungefär två tredjedelar av slakterierna och bagerierna byggts upp med hjälp av ett ärvt kapital.³¹

Även giftermålet spelade en väsentlig roll för den sociala rörligheten. Ett exempel på detta är den änkekonsivering som förekom inom hantverksnäringen. Resultaten är ännu så länge relativt spridda och de visar på olika omfattning. Några belysande exempel finns i svensk historisk forskning. Lars Edgren har i en uppsats om hantverksnäringen konstaterat att ungefär 10 procent av änkorna i Malmö gifte om sig med gesäller. Edgrens undersökning gäller 1800-talets första hälft.³² Ann Hörsells studie av Eskilstuna Fristad ger vid handen att änkekonsivering var betydligt vanligare i Eskilstuna än i Malmö. Närmare 50 procent av hantverksänkorna gifte om sig med metallhantverkare. Det var för många gesäller den enda utvägen om han ville komma över en verkstad.³³

I Adeline Daumards omfattande studie av parisborgarna under perioden 1815–1848 framhålls också giftermålets betydelse för den sociala rörligheten. Daumard menar att giftermål var betydligt vanligare än arv när det gällde möjligheten att förvärva en butik. Det var inte heller ovanligt att manliga butiksägare gifte sig med kvinnor ur högre sociala skikt. Detta kunde försäkra butiksägaren om en fortsatt tillgång på kapital; ett kapital som tillfördes verksamheten i form av en ofta betydande hemgift.³⁴

I den tidigare åberopade studien av Alain Faure om specerihandeln i Paris kan vi följa varifrån kapitalet kom under senare hälften av 1800-talet. Det är också möjligt att se hur olika sociala grupper som rekryterades till specerihandeln hade skapat sitt startkapital. Det personliga sparandet var framför allt företrätt bland tidigare lönearbetare. Denna grupp var dessutom i större utsträckning än övriga specerihandlare i Paris födda i staden. De hade utgjort ett viktigt inslag i Paris arbetararistokrati. Den andra stora gruppen specerihandlare var de tidigare butiksanställda. Faure visar att deras besparingar inte var tillräckliga för att öppna en affär. Det krävdes ytterligare kapital och detta medförde att hustruns hemgift plus lån fick en stor betydelse för förvärvet av en butik.³⁵

Den bild som den sociala rörligheten ger av småborgerlighetens värld visar upp en stor komplexitet. Det fanns en mångfald faktorer som skapade förutsättningar för att människor skulle bli en del i den småborgerliga verkligheten; en social verklighet som i många fall betydde att de små butiksägarna och hantverksmästarna levde under knappa ekonomiska omständigheter. Tillväxten inom detaljhandeln och hantverksnäringen under andra hälften av 1800-talet utsatte butiksägarna och hantverkarna för en stigande konkurrens, som ofta fick förödande konsekvenser för den enskilde små-

företagaren. Konkurer hörde till vardagen och särskilt kvinnorna drabbades mycket hårt. Inflödet av människor med olika social bakgrund måste självklart ha skapat svårigheter när det gällde utformningen av ett distinkt klassmedvetande. Småborgerligheten kännetecknades mer än någon annan klass i samhället av att en större del var födda i andra klasser och en stor andel av småborgerligheten upprätthöll sin småborgerliga yrkesutövning under en kort tid. Sammantaget var detta ingen ideal kombination för att småborgerligheten som klass skulle utveckla en social identitet och ett klassmedvetande. Denna ambivalens möter oss också i småborgerlighetens ideologiska och politiska utveckling under 1800-talet. Men den frågan ligger utanför ramen för denna artikel.⁵⁶

En viktig konsekvens av den instabilitet som präglade de småborgerliga näringarna är frågan vad som hände med barnen till butiksägare och hantverkare. De ekonomiska och sociala förhållandena inom detaljhandeln och hantverket förefaller att ha fått betydande konsekvenser för rörligheten mellan generationerna, den sk intergenerationella mobiliteten. Huruvida den äldsta sonen tog över efter sin far tycks ha varierat avsevärt beroende på flera faktorer. En avgörande fråga var om företaget hade drivits framgångsrikt, en annan sammanhängande med företaget storlek och en tredje hade att göra med om sonen fick någon uppmuntran och stöd hemifrån att ta över efter sin fader.

I en inträngande studie av den franske historikern Jean le Yaouanq, som behandlar småföretagsamheten i Paris' 4:e distrikt (arrondissement) framhålls flera av de ovannämnda faktorerna. Den mest betydelsefulla faktorn var familjestorleken. Det var betydligt vanligare att den äldste sonen tog över efter fadern om det inte fanns fler än två söner. Detta gällde såväl inom detaljhandeln som inom hantverket. När barnaskaran var större försökte man i stället satsa på andra utvägar för barnen.³⁷ Ett litet problem här är, att man har betydligt mindre kunskap om vad det blev av döttrarna, medan sönerns karriärer är bättre belagda. Det bör dock framhållas att den historiska forskningen på detta område befinner sig i sin linda. De empiriska beläggen består av ett litet antal studier.

Det finns dock relativt entydiga resultat som talar för att det blev allt vanligare att barnen till de småborgerliga näringsutövarna gifte sig utanför småborgerligheten. I första hand var det fråga om giftermål mellan barnen till butiksägare och hantverkare och den växande gruppen barn till tjänstemän. Det blev också under senare hälften av 1800-talet viktigare för småborgerligheten att ge sina barn utbildning. De småborgerliga näringarnas osäkerhet och de begränsade möjligheter som fanns att ta över en affär eller en verkstad gjorde att föräldrarna försökte ge sina barn en utbildning som skulle göra dem lämpliga för arbeten inom den privata och offentliga tjänstemannasektorn. Detta har tolkats som ett uttryck för att butiksägarna och hantverkarna i tjänstemannayrkena såg en möjlighet att upprätthålla den sociala statusen.³⁸

IV

Avslutningsvis skall jag diskutera den fråga som ställdes i början av denna artikel. Vad är social rörlighet och vilka konsekvenser får den för synen på småborgerligheten i slutet av 1800-talet? Denna fråga har aktualiserats i flera forskningsuppgifter som rör småborgerligheten i Europa.

Den brittiske historikern Geoffrey Crossick har i en större artikel behandlat denna problematik ingående.³⁹ I socialhistoriska sammanhang är det vanligt att man utgår från skilda yrkesbeteckningar för att fastställa den sociala rörligheten. Yrkesbeteckningarna är ofta hämtade från någon form av befolkningsregister. Ur en eller flera källor erhålles uppgifter om en individs yrke vid skilda tidpunkter. När historikern tolkar detta kan han konstatera att individen haft olika yrken, men han stannar inte där, utan han går vidare och tolkar in en social betydelse i dessa yrkesbeteckningar. Så långt kan allt förefalla riktigt, men inbyggt i detta betraktelsesätt finns en föreställning om att individens olika yrkesbeteckningar kan placeras in i en linjär hierarki. En rörelse eller ett byte av yrkestitel, antingen det sker upp eller ner i denna hierarki, tolkas som en process av social rörlighet. Den kan vara mellan generationer, s k intergenerationell rörlighet eller inom en generation s k intragenerationell rörlighet. Man utgår från att det är individens rörlighet som är det avgörande och mest betydelsefulla. Det är här som frågan om social rörlighet och småborgerligheten blir problematisk.

Det som var kännetecknande för småborgerligheten i det slutande 1800-talets samhälle var att denna i högre utsträckning än andra samhällsgrupper ställde familjen i centrum. Detta aktualiserar frågan om det inte var den samlade yrkessammansättningen i den småborgerliga familjen, som bidrog till att skapa dess sociala identitet. Inom småborgerligheten blandades arbetarklassyrken med småborgerliga yrken på ett sätt som inte förekom på annat håll. Möjligen kan man jämföra förhållandena med den s k penny capitalism som förekom på vissa håll inom den brittiska arbetarklassen, där hustrun hade tagit upp någon bisysselsättning för att bidra till hushållets ekonomi.

I flera av de studier som rör småborgerligheten i 1800-talets Europa framhålls också en annan viktig faktor. Övergången från lönearbete till småföretagande, antingen det var inom detaljhandeln eller hantverksnäringen, uppfattades inte nödvändigtvis som en uppåtgående social mobilitet. Den omedelbara skillnaden var att man undslapp lönearbete, men övergången förde inte med sig något byte av social identitet och definitivt inte ett byte av social miljö så länge vi håller oss till städerna.⁴⁰ I dessa var småborgerligheten och arbetarklassen rotade i samma sociala miljö och ett yrkesbyte påverkade inte relationerna och synen på den andra klassen. Den sociala rörligheten mellan arbetarklassen och småborgerligheten var allt som oftast en följd av att lönearbetaren på grund av t ex arbetslöshet

tvingades söka sig till de småborgerliga näringarna för att kunna överleva i väntan på att tiderna skulle förändras. Inom både detaljhandeln och hantverksnäringen fanns stora grupper av näringsidkare, vars näringsutövning var att likna vid den sk penny-kapitalismen. Dessa tillfälliga butiksägare och hantverkare framträdde ofta i samband med ekonomiska kriser, vid arbetslöshet eller när arbetsgivarna inom industrin tillgripit svartlistning på grund av fackliga eller politiska aktiviteter. Sammantaget utgjorde dessa butiksägare och hantverkare en betydande del av småborgerligheten och det är tveksamt om dessa såg övergången från lönearbete till småföretagandet som något annat än en tillfällighet; det var fråga om överlevnad och ingenting annat.

Det finns också andra utgångspunkter, där sammanhanget mellan den sociala rörligheten och småborgerligheten kan ifrågasättas. Vi har delvis tangerat denna fråga tidigare och den rör yrkesbytenas varaktighet. Uppgifterna om den sociala rörligheten härrör för de mesta från yrkestitlar, vilka finns belagda vid en viss bestämd tidpunkt. Detta gör det angeläget att ställa sig frågan vilken varaktighet dessa titlar har, eftersom innebörden i själva begreppet social mobilitet måste vara att det finns en beständighet i den uppnådda positionen. Sociala relationer och en social identitet skapas först när människor känner sig som en del av en större kulturell och social gemenskap och tiden spelar här en väsentlig roll. Detta var ett av de grundläggande problemen inom småborgerligheten under senare hälften av 1800-talet. Det var ett ständigt flöde av människor, som under en kortare tid ägde en liten butik eller en verkstad, för att några år senare ha återgått till lönearbete och för en enskild människa kunde denna process upprepas under hans eller hennes levnad.

Den diskussion som förts av historikerna i Europa om den sociala rörligheten har också sin motsvarighet i USA. Nancy Fitch har i en nyligen publicerad artikel gått till starkt angrepp mot de amerikanska historiker som studerat den sociala rörligheten under 1800-talet. Hon menar att dessa i alltför stor utsträckning har accepterat en uppfattning som gör gällande att yrkesbeteckningar har en universell betydelse, medan det i verkligheten kan vara så att en yrkesbeteckning kan ha helt olika statusmässig innebörd beroende på om man befinner sig på en nationell nivå, i en lokal miljö eller inom en etnisk grupp.⁴¹

Nancy Fitch menar vidare att dessa historiker har förenklat hela synen på social rörlighet. Deras intresse har enbart varit inriktat på att bestämma om enskilda eller grupper av individer, motiverade av individuella motiv, har rört sig upp eller ner på den sociala stegen, medan man helt sett bort ifrån den sociala rörlighetens betydelse för klassernas formering.⁴²

V

Avsikten med denna artikel har varit att diskutera några av de problem som hänger samman med den sociala rörligheten och småborgerligheten i 1800-talets europeiska samhälle. Jag har försökt visa hur småborgerligheten mer än någon annan klass i samhället berördes av den ökande sociala rörligheten och de konsekvenser detta fick. Rekryteringen till de småborgerliga näringarna skedde inom ett brett spektrum av yrken, där arbetare, tidigare butiksanställda, hantverkare och bondsöner utgjorde det stora flertalet. Detta skapade en komplex social värld inom småborgerligheten, där de olika gruppernas sociala ursprung försvårade framväxten av en distinkt social identitet.

Det finns i den forskning som berört den sociala rörligheten en föreställning om att denna styrs av människors ambitioner att klättra socialt. Den förekommer både inom den forskning som behandlat småborgerligheten i Europa och inom den historiska forskning som studerat den sociala rörligheten utifrån andra utgångspunkter. Det förefaller emellertid ganska klart att det sociala avancemanget spelade en mindre betydelsefull roll när det gällde rekryteringen till småborgerligheten. Många av de människor som blev butiksägare och hantverkare hade blivit detta på grund av strukturella orsaker. Hantverksnäringens förändring under 1800-talet, arbetslöshet, svartlistningar på grund av facklig och politisk aktivitet samt sociala trygghetsaspekter var ofta avgörande för beslutet att öppna en affär eller en verkstad.

Jag har också visat hur man inom den historiska forskningen betonat arvets, giftermålets och hemgiftens betydelse när det gällde att förvärva en butik eller en verkstad. Det är sannolikt i detta sammanhang man skall föra in ambitionen om att avancera socialt. Ett strategiskt giftermål och en betydande hemgift ökade möjligheten att bli sin egen, att erhålla den butik eller den verkstad som man hade drömt om. Men det är inte tillräckligt att endast se till den sociala ambitionen som en motor till ökad social rörlighet. I fråga om de småborgerliga näringarna måste också ett litet kapital till, även om det i många fall var ringa, för att ambitionen skulle kunna förverkligas.

Den mångfasetterade och komplexa värld som kännetecknade småborgerligheten har också fått ligga till grund för en diskussion om vad social rörlighet är och hur den skall tolkas i forskningen om småborgerligheten. Det viktigaste i denna diskussion är, att ett byte av yrke som förknippas med arbetarklassen till ett yrke som butiksägare eller hantverkare inte nödvändigtvis uppfattades som en uppåtgående social rörlighet. Den omedelbara förändringen var en övergång från ett beroende, osjälvständigt lönearbete, till ett oberoende, självständigt arbete. Med detta följde inte en förändring av social identitet eller byte av social miljö. Den småborgerliga sociala miljön var på många håll i Europa en del i en större folklig miljö,

som kännetecknades av att småborgerligheten och arbetarklassen levde sida vid sida.

Sammantaget visar denna analys av småborgerligheten och den sociala rörligheten, att föreställningarna om ett mycket hierarkiskt samhälle, där klassgränserna var distinkta kan ifrågasättas. Mellan i första hand småborgerligheten och arbetarklassen var den sociala gränsdragningen ofta otydlig och på många håll i Europa utgjorde småborgerligheten och arbetarklassen kärnan i en bred folklig miljö, där byten mellan traditionella småborgerliga och arbetarklassbaserade yrken inte medförde en förändrad social identitet.

NOTER

1. För en introduktion till den historiska forskningen om småborgerligheten i Europa se G Crossick & H-G Haupt (red), *Shopkeepers and master artisans in nineteenth-century Europe*, London 1984; Se också de två specialnumren av tidskriften *Le mouvement social*, "L'Atelier et la boutique" vol 108 (1979) och "Petite entreprise et politique" vol 114 (1981).
2. Se tex M Eriksson & S Åkerman, "Geografisk och social rörlighet. Resultat från trestads-studien", *Scandia* 40 (1974); B Kronborg & T Nilsson, *Stadsflyttare. Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad, 1870–1910*, Uppsala 1975. I dessa studier försvåras jämförbarheten med övriga studier som gjorts om småborgerligheten. Butiksägare, hantverkare med mästartitel, lägre tjänstemän, affärsanställda och arbetsledare förs till samma kategori, som ibland kallas lägre medelklass, ibland medelklass och ibland också white-collarnivån. Skälet till att man gjort detta är att man funnit att yrke och inkomst sammanhänger intimt. Det fanns enligt Eriksson och Åkerman (s 277) en "perfekt överensstämmelse mellan en persons läge på inkomstskalan och hans sociala position enligt den klassning, som vi valt". Som belägg för detta anför Eriksson och Åkerman resultat från Kronborgs och Nilsson avhandling (s 194 tab 71). Nu visar det sig emellertid att överensstämmelserna just för dessa grupper ingalunda var perfekta. Gruppen IIa (småföretagare inom handel och industri, hantverkare med mästartitel) hade en medelinkomst åren 1884, 1900 och 1910 som vida översteg gruppen IIb (lägre tjänstemän, affärsanställda, arbetsledare). Medelinkomsten var följande: 1884 2693 respektive 1213, 1900 2296 respektive 1866 och 1910 2045 respektive 1460. Trots detta har dessa olika yrkeskategorier slagits samman till en gemensam grupp.
3. För en kortare översikt se T Ericsson, "Småborgerligheten som historiskt problem: en forskningsöversikt", *Historisk Tidskrift* 1986:1; Se även G Therborn, *Klasstrukturen i Sverige 1930–80*, Lund 1981; M Weber, *Economy and society*, New York 1968; A Giddens, *The class structure of advanced societies*, New York 1973; W L Warner, *Social class in America*, New York 1949; R Dahrendorf, *Class and class conflict in industrial society*, Stanford 1959; Crossick & Haupt s 9–10.
4. Se tex S Volkov, *The rise of antimodernism in Germany. The urban master artisans, 1873–1897*, Princeton 1978; H-G Haupt, "The petite bourgeoisie in France, 1850–1914: in search of a juste milieu?", i Crossick & Haupt, s 95–119; G Crossick, "The petite bourgeoisie in nineteenth-century Britain: the urban and liberal case", i Crossick & Haupt, s 62–94; G Kurgan-van Hentenryk, "A forgotten class: the petite bourgeoisie in Belgium, 1850–1914", i Crossick & Haupt, s 120–133.
5. Se tex J Ehmer, "The artisan family in nineteenth-century Austria: embourgeoisement of the petite bourgeoisie?", i Crossick & Haupt, s 195–218.
6. Se tex D Crew, *Town in the Ruhr. A social history of Bochum, 1860–1914*, New York 1979; J-C Martin, "Le commerçant, la faillite et l'historien", *Annales* vol 35 (1980); G

Crossick, *An artisan elite in Victorian society. Kentish London 1840–1880*, London 1978; H-G Haupt, "Kleinhändler und Arbeiter in Bremen zwischen 1890 und 1914", *Archiv für Sozialgeschichte* 22 (1982); A Faure, "The grocery trade in nineteenth-century Paris: a fragmented corporation", i Crossick & Haupt, s 155–174.

7. Crew, s 116 tabell 4.4.
8. Martin, s 1257.
9. Crossick 1978, s 47–49.
10. Haupt 1982, s 109–110.
11. R G Hutchinson, A R Hutchinson & M Newcomer, "A study in business mortality", *American Economic Review* 1938.
12. A Ryberg, *Härnösands handelsförening under åren 1847–1947*, Härnösand 1947, s 35–36. Se också *Härnösands landsarkiv (HLA). Sundsvalls uppboordsverk. Konkursdiarium 1894–1920*. Den senare visar att en stor andel av butiksägarna och hantverkarna hade betydande svårigheter att betala sina kommunala och statliga utskylder. Jfr B Öhngren, *Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900*, Uppsala 1974, s 232.
13. *HLA, Rådstuvurättens arkiv. Konkursdiarier 1864–1885; HLA. Härnösands stadsarkiv. Anmälningar till handelsregistret*.
14. Martin, s 1257.
15. Se t ex *HLA. Härnösands stadsarkiv. Anmälningar till handelsregistret*.
16. R Gellately, *The politics of economic despair: shopkeepers and German politics, 1890–1914*, London 1974.
17. *Ibid*, s 34.
18. T Zeldin, *France 1848–1945. Ambition, love and politics*, Oxford 1973, s 107–112; Eriksson & Åkerman s 271.
19. Gellately, s 34–35.
20. D Hervier, *Cafés et cabarets en Berry de 1851 à 1914, Chateauroux 1980*, s 45. Citerad i G Crossick, "The petite bourgeoisie in nineteenth-century Europe: problems and research", i K Tenfelde (red), *Arbeiter und Arbeiterbewegung. Vergleichende Berichte zur internationalen historischen Forschungen*. München 1986.
21. Gellately, s 34–35.
22. Se t ex J Benson, *The penny capitalists. A study of nineteenth-century working-class entrepreneurs*, Dublin 1983.
23. Gellately, s 35.
24. Faure, s 168.
25. Se t ex A Daumard, *La bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848*, Paris 1963, s 249–267. Jfr Faure 1984 H Fode, "Industrialization and the small-scale businessman. The self-employed craftsman and retailer", i *Commission internationale d'histoire des mouvements sociaux et des structures sociales. Petite entreprise et croissance industrielle dans le Monde aux XIXe et XXe siècles*. Vol 1, Paris 1981, s 309.
26. Faure, s 169.
27. *HLA. Anmälningar till handelsregistret 1888; Husförhörslängder, diverse församlingar*.
28. G Fridlitzius, "Handel och sjöfart – förändringens tid", i O Bjurling (red), *Malmö stads historia, tredje delen (1820–1870)*. Malmö 1981, s 350.

29. Fode, s 312; W H Sewell, *Structure and mobility. The men and women of Marseille, 1820–1870*, Cambridge 1985, s 241; Se även S Thernstrom, *Poverty and progress. Social mobility in a nineteenth-century city*, Cambridge, Mass. 1980, s 144.
30. M Marcus, *Butiksstängningsfrågan*, Stockholm 1908, s 7. Jfr P Mathias, *Retailing revolution*, London 1967, s 40; Faure, s 165; Haupt, s 99–100.
31. A Daumard, *Les bourgeois de Paris au XIXe siècle*, Paris 1970, s 46–47.
32. L Edgren, "Hantverksänkor på äktenskapsmarknaden. 'Änkekonservering' inom mal-möhantverket 1816–1840", *Ale* 1983:4.
33. A Hörsell, *Borgare, smeder och änkor. Ekonomi och befolkning i Eskilstuna stad och Fristad 1750–1850*, Uppsala 1983, s 151–152; Dens, "The economic realities of marriage. The 'Free City' of Eskilstuna at the beginning of the nineteenth century", i J Rogers (red), *Marriage and fertility* (Meddelande från familjehistoriska projektet, 3). Uppsala 1982, s 34. Giftermålets betydelse för den sociala rörligheten framkommer också i Eriksson & Åkerman, s 296–297 och Kronborg & Nilsson, s 199–202. Här gäller dock samma förhållande som tidigare att småborgerligheten inte kan urskiljas, eftersom denna slagits samman med lägre tjänstemän, affärsanställda och arbetsledare, men de redovisade studierna tyder allmänt på att giftermål var en viktig faktor i den sociala rörligheten.
34. Daumard, s 130–133.
35. Faure, s 168–169.
36. Se tex D Blackburn, "Between resignation and volatility: the German petite bourgeoisie in nineteenth century", i Crossick & Haupt, s 35–61; G Crossick, "Shopkeepers and the state in Britain, 1870–1914", i Crossick & Haupt, 239–269.
37. J Le Yaouanq, "La mobilité sociale dans le milieu boutiquier parisien au XIXe siècle", *Le mouvement social* 108 (1979), s 89–112.
38. Se tex P J Harrigan, *Mobility, elites and education in French society of the Second Empire*, Waterloo, Ontario 1980; G Crossick, "La petite bourgeoisie britannique", *Le mouvement social* 108 (1979), s 48–49.
39. Crossick 1986.
40. Crossick 1978, s 114.
41. N Fitch, "Statistical fantasies and historical facts: history in crisis and its methodological implications", *Historical Methods* vol 17 (1984), s 239–254.
42. *Ibid*, s 245–248.